

UREDNIK
SIMON SIMONOVIC

RECENZENTI
MOMČILO ZEČEVIĆ
ZDRAVKO ANTONIĆ
MILOVAN BUZADŽIĆ

Izdavanje ove knjige pomogli su Fond CK SKJ za naučno-istraživački rad i izdavačku delatnost
i Republička zajednica nauke Srbije

BRANKO PETRANOVIĆ

ISTORIJA JUGOSLAVIJE 19181988

PRVA KNJIGA

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA

1914 – 1941

NOLIT-BEOGRAD)

SADRŽAJ

PREDGOVOR	VII
PRVA KNJIGA	
KRALJEVINA JUGOSLAVIJA 1914 – 1941	
JUGOSLOVENSKA IDEJA U PRVOM SVETSKOM RATU I UJEDINJENJE	3
KRAJEVINA SHS I NJENI NARODI	30
SOCIJALNO-EKONOMSKA OSNOVA NOVE DRŽAVE	56
DRŽAVNOPRAVNI PROVIZORIJUM	86
PARLAMENTARIZAM I NJEGOVE PROTIVUREČNOSTI	132
ŠESTOJANUARSKA DIKTATURA	176
NARODNI FRONT I KOMUNISTI	213
VLADA MILANA STOJADINOVIĆA. KARAKTER NACIONALNOG PREUREĐENJA DRŽAVE	255
ULOGA DRŽAVE U PRIVREDI	310
PROSVETA, NAUKA I KULTURA	324
VELIKE SILE I JUGOSLAVIJA (25–27 mart 1941.)	360
VOJNA KATASTROFA	385
BIBLIOGRAFIJA	413
FOTOGRAFIJE I FAKSIMILI	
Stvaranje jugoslovenske države u prvom svetskom ratu (posle strane 24)	
Kraljevina SHS 1919-1929 (posle strane 72)	
Kraljevina Jugoslavija 1921-1941 (posle strane 296)	
Prosveta, nauka i kultura (posle strane 344)	
IZVORI FOTOGRAFIJA I FAKSIMILA	413
SPISAK SKRAĆENICA	416
REGISTAR LIČNIH IMENA	418
REGISTAR GEOGRAFSKIH POJMOVA	426

PREDGOVOR

/

Mnogo je paradoksa koji prate očiglednu pojavu povećanog interesa za dokumentarno-memoarsku literaturu o našem veku, posebno drugom svetskom ratu i savremenom razdoblju. Ova tendencija, inače dugo prisutna u svetu, poslednjih godina nije mogla mimoći ni Jugoslaviju, zemlju otvorenih granica. Veoma je naraslo zanimanje za najnovije razdoblje naše istorije, koje verovatno neće opadati. Na našem tlu karakteristišu ga neke osobenosti: zemlja smo višenacionalna; političke borbe u prošlosti bile su žestoke; dugo je istoriografija imala jednoličan karakter i patila od oficijelne linearnosti; upijanje novih sadržaja nije prolazilo bez uzbuđenja i usijanih rasprava; imali smo mnogo sećanja, ali više nego malo vrhunske memoarske literature. Prevodi iz društvenih nauka (prevođene su najraznovrsnije knjige iz filozofije, sociologije i drugih oblasti) nisu obuhvatali i značajnija istoriografska ostvarenja do pre nekoliko godina, kada su našem čitaocu postali dostupni Isak Dojčer, H.B. Parks, Piter Kalvokoresi, Gaj Vint i drugi strani pisci istorije i političkih biografija. Ideološko-politička ograničenja svakako su bila jedan od glavnih uzroka pomenutog decenijskog zaostajanja. Bez snebivanja možemo reći da naša istorijska literatura nije ni uživala neki veći ugled van granica Jugoslavije. Jezička barijera onemogućila je da se jugoslovenski doprinosi svetskoj istoriji priključe velikim istoriografskim sintezama. Jugoslovenska literatura, opet, lišena je prevoda dela o susednim narodima sa čijim se istorijama prošlih stoleća ukrštala i naša.

Povećani interes za istoriju manifestovao se u mnogobrojnim novim radovima, u gladi za istorijskim svedočanstvima, u sve jačim zahtevima za ukidanjem tabuisanih tema; zatim u tematskom razuđivanju istorije i interpretativnom pluralizmu, svojstvenom istoriografijama koje su izrastale u daleko povolj-

nijoj društvenoj i duhovnoj klimi. Do juče malo poznata, nezanimljiva, za širu javnost nepostojeća, savremena istorija se odjednom našla u žiži interesovanja najširih čitalačkih krugova. Poslednjih godina, bez ideoloških stresova, i koliko do juče nezaobilaznih sumnji, prevedeno je više istoriografskih ostvarenja o savremenom razdoblju iz pera poznatih istoričara nego za poslednjih nekoliko decenija. Ova poplava interesovanja prenela se i na stranice štampe, u političke i književne časopise; istorijske teme ušle su u književnost. Ima ih koji će ovu masovnu pojavu nazvati „iracionalnom“ ili čak „bolesnom strašću“ za prošlošću, misleći najverovatnije na njene razmere, način tretiranja istorijskih tema i izbor događaja koji su predmet obrade.

To su, mislimo, u najpozitivnijem smislu, nezavisno od sadržaja pojedinih knjiga i njihovih stvarnih naučnih dometa, najviše „kumovali“ pojedini historiopisci i publicisti, dražeći javnost novim saznanjima, provokativnim pristupima starim temama; naročito napuštanjem kruto ozbiljnog i kanoniziranog pristupa ličnostima i događajima. Mogli su koristiti i iskoristili su dugo ćutanje istoričara, neočekivano izbijanje krize i savršenu neobaveštenost mlađe generacije o događajima ujedno toliko bliskim i dalekim (1948-oj, životu vrha, načinu odlučivanja, sukobima političkih istomišljenika, raskolima i ideološkim šizmama, nacionalističkim skretanjima, neizvesnostima i novim zabrinutostima pred budućnošću, studentskom buntu 1968, poreklu ekonomskih nevolja, raspadanju partijskog monolita, itd.). Novi napisi i knjige poređeni su, kao prvi vesnici trezvenijeg pisanja o događajima, sa dejstvom „lavine“, a neki su njihovu pojavu propraćali duhovitim komentarama da je reč o „času istorije“, pod otvorenim nebom. Bez obzira na to kako će stručna kritika oceniti te radove, čini nam se da neće moći mimoći njihovu ulogu u stvaranju jedne nove atmosfere koja je širila prostor slobodnijem i odgovornijem istoriografskom izražavanju.

Strani osvrti na našu prošlost odudaraju od naših predstava, čak i kada su pisani sa simpatijama o partizanima ili našoj posleratnoj stvarnosti; šta tek da se kaže o emigrantskoj pseudoistorijskoj literaturi koja nastavlja da vodi davno izgubljeni rat; deo zapadne, prizemne literature o posleratnom razvitku Jugoslavije opterećen je senzacionalizmom, tzv. istorijom „kroz ključaonicu“, proizvoljnim analiziranjem odnosa u

vrhu naše Partije i države, sudbine i puta Jugoslavije u posttitovskom periodu; stručna gledišta o nekim ključnim pitanjima nisu više jedinstvena ni kada je reč o jugoslovenskim istoričarima.

Društveni razvoj ne može isključiti pojavu tzv. paralelnih istorija kao vida shvatanja i razumevanja istorijskih procesa. Statistika može lako pokazati da van Partije danas postoji više od milion nekadašnjih članova i aktivista SKJ, koji su otpali pri raznim istorijskim prelomima.

Za razliku od naučne historiografije, koja se drži dosta distancirano prema obradi raznih misija (političkih i diplomatskih), posleratnih kriza, većih ili manjih, u zemlji ili međunarodnim odnosima (zapadni pritisak, „grčko pitanje“, Informbiro, albansko-jugoslovenski odnosi, kolektivizacija, odnosi u rukovodstvu, Jugoslavija i SSSR posle normalizacije odnosa, brionski plenum, nacionalističke poplave krajem 60-tih godina, Kosovo itd.), ove i slične teme su poslednjih godina predmet istorijske publicistike, strane literature, naših romansijera i pripovedača. Istraživači iz drugih društvenih nauka, u sintetičkim razmatranjima naše društveno-istorijske situacije, nastoje, takođe, da bace više svetlosti na našu savremenu krizu i odgonetnu njene uzroke, i da iznesu svoje projekcije njenog razrešenja. Memoarska literatura sa svoje strane nadoknađuje historiografske praznine (za čiju je obradu možda i prerano, ako se ima u vidu zanat istoričara i neophodnost sticanja nekih prethodnih preduslova za analize svojstvene istorijskoj nauci), širi horizonte viđenja, utire put generaciji istoričara koji dolaze, zadovoljava žeđ za saznanjem sudeonika i savremenika događaja. Postoji i druga strana pojave u vidu svedočenja memoarista, koja izaziva konfrontacije umešanih ili prozvanih učesnika, razbija odranije nastale i utvrđene kolektivne predstave o događajima; da nema uvažavanja prema postojećim nosiocima vlasti. Mnogobrojni aspekti memoara otkrivaju nesumnjivo opasnosti političke instrumentalizacije ove literature, produbljivanja razlika, isticanja ambicija pisaca u raspletu krize. No, nema ništa opasnije od uopštavanja i jednostrane kategorizacije ove vrste literature, bilo da se gube iz vida njene korisne strane ili prenaglašavaju negativne posledice.

Put razrešenja ovih nepotrebno zaoštrenih prilaza, poslednjih godina vodi preko razvoja naučne historiografije, kritičke

verifikacije memoraskih spisa, smirenih odgovora svih učesnika, kultivisanja otvorenosti za prijem novih saznanja.

Smena jednog vremena drugim, oduvek je istoričarima nametala neophodnost ispitivanja vrednosti minule epohe. U prirodi je bića istorijske nauke koja se bavi prošlošću da večito, na nov način, doživljuje razumevanje (interpretaciju) prošlosti. Deca nikada nisu videla istoriju očima svojih otaca. Istorijske činjenice su večite, ali historiografska tumačenja su od generacije do generacije bila drugačija. Moramo li ukazivati na dihotomnost istorije: ona je onakva kakva je bila, ali njeni tumači su deca svoga doba. Istorijska nauka je pozvana da prosudi da li je jedna interpretacija *lege artis* sprovedena ili je sušta suprotnost pravilima metodologije istoričara. Istorijski šund, ispolitizirana literatura, dela koja ne prelaze okvir ideološkog otiska, van orbite su naučne historiografije. Ona su pokazatelj drugih stanja: političkih kontroverzi, ideoloških naboja, tendencije kompromitovanja autentičnih istorijskih sadržaja.

Kriza, poput ove naše, duboka, društveno-ekonomskog karaktera i kriza morala istovremeno, koja teče u uslovima naših nacionalnih podela, republičkih parcelacija, stagnacije samoupravljanja, opadanja volje i obeshrabrenosti, ne može da ne izazove pitanje: kada je ona zapravo počela? Teško je objasniti i uveriti da se sve zbilo za poslednjih pet-šest godina. Ne kažemo ništa novo ako podsetimo na tako često postavljena pitanja: kada je „pukla opruga“, zašto, ko je za to kriv? Mislimo da se slična pitanja ne mogu potiskivati, iako smo svesni do kojeg se stepena mogu zloupotrebljavati.

Stoga će najskeptičiji duhovi među nama reći da za savremenu popularnost istorija može zahvaliti samo kriznoj situaciji. Van sumnje je da i savremena kriza daje podsticaj znatiji i pojačanom interesovanju za istoriju. Spremno se potežu i primeri iz davnina. Monumentalne projekcije iz vremena bez potresa — koje su odavale sliku socijalnog mira i blagostanja, jednom zauvek osiguranog zahvaljujući istorijskom naporu prethodnih naraštaja — sve manje se pokazuju održive pod pritiskom dnevnih nevolja. Sve više ljudi se osvrće unazad i želi da sazna predistoriju naše savremene faze. No, i strategija izlaska iz postojećih poremećaja, stvaranje novih vizija ima takođe za pretpostavku ispitivanje njihovih korena. Mladi, u ime sutrašnjice, zahtevaju što iscrpniju sliku o vremenu svog

detinjstva. Duboki raskol koji je izazvao Informbiro ostao je za nama, van svesti mladih generacija.

Savremena istorija se nesumnjivo dugo razvijala van očiju šire javnosti. Istine radi, javnost se nije njom ni zanimala. Živelo se za danas i budućnost koja je izgledala osigurana i za naredni vek. Socijalnu površinu tek su počele da uznemiravaju prve konfliktne situacije (nejedinstvo u rukovodstvu, studentski bunt, nacionalistička plima maspokreta, prvi nastup kosovskih separatista 1968), ali ne do te mere da bi pogledi morali da se okreću prošlosti i u njoj traže objašnjenja.

Publicističko-istoriografski pristup mogao se tada — i pored uznemiravajućih opomena i nesumnjivih društvenih ožiljaka i prvih trauma — zadovoljavati linearnim prikazima prošlosti, dograđivanjem monumentalnih slika istorije, idealizacijom normativnog stanja samoupravnog društva, te nastojanjem da se narušeni nacionalni odnosi i dalje predstavljaju kao harmonični.

Pri postojećem stanju društvene svesti, savremena istorija je za širu javnost bila nezanimljiva. Ostajala je u senci velikih proslava i prazničnih veselja, ilustrativna i raspričana u razrađivanju postojećih ocena. Jedna protivurečnost, koja nije teško objašnjiva, karakteristična je za njen razvitak: kritički ton govora o tekućim procesima jugoslovenskog društva od početka šezdesetih godina, nije podsticao i razvoj kritičke istorije. Monolit se topio i „istopio“, a kritička svest nije ovladala ili je sporo ovladavala istoriografijom.

Polje prošlosti se zaista nije lako pretvaralo u poprište samostalnih i nezavisnih istraživanja. Istini za volju, 60-ih godina pojavile su se ipak prve studije i rasprave koje i danas svedoče da su razmatrana pitanja od pravog naučnog interesa i da su neke pojave valjano istražene, pa i danas stoje kao putokaz i istoriografska međa. Istoričari su širili tematski krug i rekonstruisali pitanja o kojima se malo ili ništa nije znalo. Počeli su da se koriste strani izvori za analizu nacionalnih i jugoslovenskih pojava našeg veka. Podsetimo na ofanzivu polovinom 1942. sa Tjentišta u pravcu zapadne Bosne, ustanak u Srbiji 1941. i nemačku reakciju, ispitivanje jugoslovenske emigracije 1941—1945, tzv. kvislinški ciklus, sednice CK KPJ u toku rata, strane misije u Jugoslaviji, itd. Istoričari koji su prvi prekoračili pragove stranih arhiva, skrenuli su pažnju na međunarodnu korelaciju nekih unutrašnjih pojava. Usamljeni

pojedinci među istoričarima, a daleko više naučnici van njihovog kruga, znali su uočiti i identifikovati tendencije koje su vodile današnjim neizvesnostima. Pojedinci koji su se „drznuli” da ispituju tzv. tabu-teme doživljavali su sudbinu da se njihova istraživanja proglase za ekscesne manifestacije. Neke teme su dugo, sve do našeg vremena, ostale da miruju kao predmet istoriografskog interesovanja. Neko nepisano pravilo kao da je upozoravalo da nije vreme za njihovu obradu i otvaranje pitanja. Da li treba podsećati na zanemarenu epizodu partizansko-nemačkih pregovora marta 1943. godine?

Daleko je bitnije reći da se razvoj savremene istorije dugo kretao jednosmernom putanjom. Mnogo puta je ponovljeno da je sve do danas prevagu zadržala najjednostranija varijanta političke istorije. Energija se rasipala da bi se nagomilala građa u ime osnaživanja opštih teza ili, bar, njihovog što šarolikijeg ilustrovanja. Tematska jednostranost i metodološka jednobraznost reflektovale su se u punoj meri u usvojenim projektima. Svet novih činjenica još nije mogao da razmrda nasleđene, konceptualne okvire opštih pojava. Savremenu istoriju su začuđujuće malo interesovale ideološke osnove pokreta, društvene snage i njihova politička filozofija (konzervativna, liberalna, komunistička, socijaldemokratska). Politička i ideološka misao, ako je čak i našla svog istoričara, praćena je na shematski način izvođenjem jednostranih preseka, koji su izneveravali pojedinačne lične stavove i mišljenja. U istoriografskom krugu takođe nije bilo ispitivanja etičkih normi i sistema moralnih vrednosti starih i novih društvenih subjekata, sa njihovom promenljivošću; zaboravljano je na uticaje sa strane — doktrinarne i političko-praktične, na njihovo ukrštanje sa našim mentalitetima i naravima; šta da se kaže o raspadanju starih patrijarhalnih oblika i njihovim ostacima u svesti i materijalnoj, civilizacijskoj osnovi, socijalnim sastavnicama pokreta, ispitivanju tendencija sa stanovišta mogućih ishoda, načina izbora rešenja.

Lavina kritike ekonomista, sociologa, pravnika i politikologa kao da je imala neku blagu toleranciju vladajućih snaga, iako nijedna mera državnih vrhova nije bila pošteđena kritičkih refleksija. Otkuda onda nemir čim se pojavi istoriografska ili istoriografsko-publicistička kritika? Odgovor je jednostavan: ona pogađa fundamentalne osnove poretka, dovodi u pitanje

njen legitimitet, dira u sakrosanctne temelje istorijskih genealogija, dvoji izvorna rešenja od savremenih deformacija.

Za nas je kritika stanja pretpostavka akcije, put ka definisanju htenja, izvor vraćanja samopouzdanja, prvi napor da se negacijom neodrživog i prevaziđenog stvori vizija i ponovo izađe na široke drumove istorije. Karl Marks je razaznavao „istorijsko vreme“ od „kalendarskog“. Naše zanimanje za prošlost jedino je vredno i prihvatljivo ukoliko je u znaku sažimanja sva tri temporalna elementa istorije: prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Sudbini našeg duštveno-političkog sistema, savremenoj istoriji i uopšte istoriji u nas, preti opasnost da se trajno ozakoni podela na osam istoriografija. Čim jedna jedinica dobije attribute države, ona želi da ima i svoju istoriografiju. Tako onda i nastaju podele na istoričare pojedinih nacija, država i regija. Uži stručni aspekt nastalih ili mogućih posledica društvenog razvitka postaje pogibeljan i u sferi istoriografije. Jedna od mogućih negativnih posledica, koja se zlokobno naslućuje, jeste da uskoro možemo dobiti konfederativnu istoriju koja bi do simetrije sadržavala nacionalne i regionalne istorije, ujedinjujući ih na kraju u „istoriju Jugoslavije“ između zajedničkih korica, kao da je reč o aritmetičkom zbiru. Iz takvog stava proizilazi da ne postoje opštejugoslovenski tokovi i opštejugoslovenski smisao događaja. Reč je o najobičnijem duhovnom osiromašavanju jugoslovenske istorije. Previše je na toj liniji uživljavanja u predbalkanske parcelizacije i neuočavanja anahroničnosti mikrodržava.

Nesporno je, dakle, da je razvoj savremene istorije dugo posle rata tekao u znaku opšteprihvaćenih monumentalnih viđenja i kolektivnih predstava o velikim istorijskim pojavama revolucije. Ostvareni stručni rezultati nisu dirali u opšteusvojevu sliku zbivanja. Raskošnija je uglavnom činjenička strana pojava bez dublje i razuđenije istoriografske obrade. Ako je i dolazilo do razilaženja između postojeće opšte slike i novih saznanja, onda se ono svodilo na pojedinačna „skretanja“, „iskakanja“ najnestrpljivijih ili najistinoljubivijih, „ekscese“ memoarista, publicista i istoričara.

Stanje savremene istorije danas odlikuje daleko veće posedovanje građe u poređenju s vremenom kada je počinjala rad prva generacija istoričara savremenog razdoblja. Ako su izvori osnova rada istoričara (a tako je bilo oduvek), onda moramo

računati na nova saznanja; ranije uprošćene slike nadvisuje novi faktografski materijal; otkrivaju se protivurečni putevi narastanja snaga revolucije; saznanje suština kompromisa; postaju jasniji slomovi određenih politika; iskazuje se političko-psihološka atmosfera neočekivanih obrta, itd. Poznato je da uvid u novu dokumentaciju razastire neke nove, do sada nepoznate strane istorijskog procesa; dolazi do kritičkog prožimanja naše i strane građe; ukrštaju se sadržaji arhivskih dokumenata i svedočanstava učesnika; protek vremena i iscrpnija (dijagonalna) analiza i od ranije objavljenih dokumenata, skreću pažnju na začetke nekih pojava svojevremeno nevidljivih; političke rasprave u jeku naše savremene krize svakodnevno obnavljaju sećanja na pojedine vidove bivšeg vođenja politike i ekonomije, koji, kao zapisani podaci, nisu morali ni postojati.

Prethodnice istorijske nauke: publicistika i literatura, otvorile su, takođe, dosta pojava naše bliže prošlosti. Imaginativnim postupkom oživljene su neke društvene i grupne situacije, a pre svega klima vremena.

Pojaва publicističke literature pre istoriografskih radova, nije neobična. Odavno je rečeno da publicisti prethode istoričarima.

Književna dela, sa istorijskim temama, mogu izazivati oštre kritike na račun oživljavanja „ideološkog revanšizma“. Ne previđajući mogućnosti raznih zloupotreba, smemo li ipak zaboraviti da se radi o slobodi relativizacije koja je piscu dozvoljena jednako kao što je naučniku uskraćena. Pisac može izneveravati istorijsku realnost u pojedinostima, a njegove sociološke refleksije ne moraju odgovarati strogoj istorijskoj oceni. Mnogo je pisaca koji su otkrivanjem istorijskih suština progresivnih ili reakcionarnih snaga postajali prethodnica istoričara. Literarna vrednost, etički smisao angažmana i progresivna ili reakcionarna poruka umetničkog dela nisu takođe van suda stručne kritike.

Kako u svetlosti postojećeg stanja prići trouglu: istoričar — istorijska nauka — društvo? Naš odgovor je više nego rezolutan, lišen svakog diplomatskog balansiranja: daljim razvitkom kritičke istorije.

Istoričar, kao i svaki drugi radnik u oblasti društvenih nauka, oseća neophodnost stvaralačke autonomije. Kritika činjenica je prvi imperativ raaa istoričara. Iskustvo pokazuje da je

oduvek bio trajniji naučni rezultat kritičkog (ali i egzaktnog) istoričara od rezultata njegovog kolege zanetog prolaznim, retoričkim uzletima i euforičnim ushićenjima pobedničkim pokretom. Ništa kao istorija ne pokazuje veličinu ljudskog i društvenog dometa, ali i ograničene mogućnosti menjanja civilizacijske *osnove*.

Istoričar se nikada ne može zadovoljiti postignutim već će se zalagati za neprekidni razvoj saznanja, uzimajući ga kao kompas svoje stvaralačke egzistencije. Taj zahtev se zna vezivati za nasilnu, vannaučnu izmenu istorije u ime daleko prozaičnijih političkih motiva. Ali kako su vannaučne revizije nespojive s naukom, one će kad-tad postati njena meta i biće izbrisane. Ovo poslednje se ne može vezivati za dnevnu političku nestrpljivost da se svaka promašena istorijska studija oceni pre nego se na njoj i osuši štamparska boja.

Istoričar ne može posmatrati prošlost odvojeno od svog vremena (bilo ono vreme obilja ili siromaštva, uspona ili raspadanja, duhovnog napona ili moralne posustalosti, optimističkog nadahnuća ili razočaranosti), ali hi kao busiju iza koje bi u nedavnu prošlost prenosio savremene ideološke razlaze.

Naš raniji i sadašnji pokušaj da napišemo istoriju Jugoslavije od stvaranja jedinstvene države 1918. do danas ima isključivu pobudu da se podstaknu šira i sintetičnija razmatranja o toj državi korišćenjem postojećih izvora i literature. Preduslovi za celovitije poglede na pojedina razdoblja savremene istorije Jugoslavije, države i njenih naroda i nacionalnih manjina (narodnosti), sazrevali su sa razvojem odgovarajuće historiografije. Trodecenijsko bavljenje savremenom istorijom Jugoslavije obavezivalo nas je na napor sagledavanja i promišljanje proteklog razvitka. Naš motiv za pisanje ove knjige imao je opravdanje već i u tome što u historiografskoj literaturi ne postoji rad koji bi u celini obuhvatio zbivanja od 1918. do danas.

Prihvatajući se ovog izazovnog zadatka bili smo svesni svih ograničenja, objektivnih i subjektivnih, koja su u prirodi rada na savremenoj istoriji, kao i posebnih otežavajućih okolnosti vezanih za dosadašnji razvoj istorijske nauke o Jugoslaviji. Jugoslovenska historiografija o razdoblju između dva rata nije se ravnomerno razvijala. Tematski gledano, dominirala je istorija

pojedinih građanskih i socijal-reformističkih stranaka i organizacija, istorija KPJ kao i istorija međunarodnih odnosa. Društvena istorija Jugoslavije malo ili nimalo je obrađivana, kao i istorija ideja i političke misli. Ni privredna istorija, ako izuzmemo temu agrarne reforme, nije mnogo privlačila istoričare. Istorioigrafija o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji znatno se razvila poslednjih godina. Nije reč samo o narastanju literature, već i o objavljivanju novih izvora i o obradi manje poznatih događaja i političkih procesa, ustanova vlasti, politike okupatora, snaga kontrarevolucije, genocida, veza narodnooslobodilačkog pokreta sa pokretima otpora susednih zemalja, međunarodnih odnosa, učešća Jugoslovena u stranim pokretima otpora i stranaca u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije, emigracije, odnosa KPJ i Kominterne, stvaranja Organizacije ujedinjenih nacija, itd. Zahvaljujući radu istoričara u stranim arhivima i objavljivanju novih izvora, rat i revolucija se sve više posmatraju i sa stanovišta okupatora, saveznika, jugoslovenske političke emigracije i odnosa iseljenika jugoslovenskog porekla prema događajima u njihovoj staroj domovini. Nakon ekspanzije vojne istorije o narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji počelo je, i danas dobija u zamahu, istraživanje društveno-ekonomske osnove promena do kojih je dovela revolucionarna smena vlasti u Jugoslaviji, sa svim njenim pratećim manifestacijama. Javili su se diplomatski zbornici važne građe (iz međunarodnih odnosa nove Jugoslavije, istorije KPJ u ratu i revoluciji, delatnosti emigracije, kontrarevolucije u prošlom ratu i njene kvislinške suštine, a učestale su i tematske zbirke o AVNOJ-u, Jugoslaviji u koaliciji Ujedinjenih naroda, federalizmu, itd.) koje nastoje da sa šire koncepcijske osnove i u međupovezanosti naoko različitih spoljnih i unutrašnjih događaja, vojnostrateških, ideološko-političkih, oslobodilačkih i revolucionarnih, dublje prodru u bit ispitivanih pojava i njihov unutrašnji smisao. Širenju saznanja i utvrđivanju motivacija istaknutih prvaka značajno su doprineli sve učestaliji memoarski spisi, donoseći istovremeno i kontroverze živih učesnika. Nasuprot tome, istorioigrafija o socijalističkoj Jugoslaviji praktično ne postoji. Istraživanja najnovije jugoslovenske istorije zastala su uglavnom na granici ratnog i mirnodopskog razdoblja. Istoričar se suočava i sa činjenicom da su mnogi učesnici događaja živi, što u mnogome otežava rad na analizi pojava kojima su oni davali pečat. Dokumentarna građa o razvoju

socijalističke Jugoslavije najvećim delom je nesređena, a ona koja se odnosi na vreme posle 1957. i nedostupna naučniku. Dosta arhivske građe je i uništeno, a delom i privatizovano.

U ovoj knjizi težili smo da obradimo samo osnovne procese i najvažnije događaje, posebno one pravce koji su imali opštejugoslovensko obeležje. Naglasak je i u njoj na političkoj strani razvitka. Sužavanje polja interesovanja izviralo je iz saznanja o stepenu razvitka postojeće historiografije o Jugoslaviji, ograničenih moći pojedinca i jednosmernom razvitku istorijske nauke o Jugoslaviji. Opšta jugoslovenska i nacionalne istorije, kao i regionalne i lokalne, nisu još uspele da prouče idejna strujanja u masama, zamršene puteve sprovođenja odluka u delo, sukobe u osnovi političkih pokreta i organizacija, specifična žarišta društvenih kriza, sazrevanje ideja i njihovo rasprostiranje. Svesni smo da bez uvažavanja socijalnog tla i seizmografije društvenih talasanja, specifičnosti nacionalnog ambijenta i bez nezaobilazne „mikroistorije“, opšta istorija ostaje nesumnjivo osiromašena za one nenadoknadive sadržaje koji daju raznolikost opšteistorijskom procesu i otkrivaju neiscrpnost slojeva proteklog života. Ovakav „decentralizovani pristup“, nazovimo ga uslovno tako, stvar je dužeg razvoja historiografije i, po našem mišljenju, zadatak koji stoji pred više generacija istoričara.

Gotovo da izgleda i nepotrebno da podsetimo koliko je u istorijskom toku teško, pogotovu ako se ne raspolaže svim valjanim izvorima, utvrditi odnos između političkih zamisli i objektivnih mogućnosti. Izvršavanje donesenih odluka i ostvarivanje postavljenih ciljeva merilo je za razlikovanje između normativnog i stvarnog. Saznanja savremenika otežana su i stalnim razaranjem postojećih oblika, odnosa i institucija, i njihovim zamenjivanjem novim, koji se teško prihvataju, ili primaju tek uz lomljenje otpora. Svakako da ima i procesa koji su samo prividno završeni, odnosno onih čije posledice još nisu nastupile. Neke pojave ostaju zapretene u dubini istorijskog dešavanja, dugo nevidljive ili jedva nazirljive za oko istoričara u vreme kada su se zbivale. Sam istoričar nije van stvarnosti svoga doba, koje na njega nužno deluje uvreženim „kolektivnim predstavama“ ili „kolektivnim načinom mišljenja“.

Bez obzira koliko prizivali socijalnu istoriju, ipak ostaje nesporno da je u proteklom razvitku Jugoslavije nadvladavala politička strana života određena egzistencijalnim pitanjima,

opstankom pre svega. Jer, narodi Srbije i Crne Gore morali su u prvim dvema decenijama ovoga veka da vode bitku sa turskim carstvom i Austro-Ugarskom, odnosno germanskim imperijalizmom uopšte; Srbi, Slovenci i drugi jugoslovenski narodi su se ponovo 1941. suočili s novim životnim iskušenjem, a 1948. Jugoslavija je neočekivano izložena pritisku staljinskog hegemonizma. Sa spoljnim opasnostima trebalo je nadvladati najrazornije sile nacionalne mržnje, podstaknute i nadahnute od spoljnih neprijatelja naroda Jugoslavije u prvom i drugom svetskom ratu. A onda je nastupio period socijalnog mira, koji evo — neuobičajeno dugo za ove prostore — traje preko 40 godina, u kome do juče ugroženi narodi mnogo teže nalaze rešenja za jednu moderniju, slobodniju i socijalno pravičniju organizaciju društvenog života, istina, opterećeni nepovoljnim nasleđima, ekonomskom i kulturnom neravnomernošću razvitka, naporima da svoju do juče patrijarhalnu kulturu zamene modernom. Istoričar je dužan da ispita što se to nalazilo na putu naroda Jugoslavije, ometajući ih da u ovih sedam decenija zajedničkog življenja toliko malo urade na ekonomskim i kulturnim programima koji bi pomagali većem razumevanju i čvršćem ujedinjavanju, stvaranju celovitijeg ekonomskog prostora, duhovnom približavanju.

Materiju smo rasporedili u tri dela, koji predstavljaju uobičajene globalne periodizacije celine (Kraljevina, narodnooslobodilački rat i revolucija i socijalistička Jugoslavija), raščlanjene na pojedina uža tematska poglavlja.

Tematska struktura knjige formalno ne odgovara uobičajenoj hronološkoj podeli razvitka Jugoslavije 1918—1941. godine, ali u suštini uvažava osnovnu unutrašnju periodizaciju razvitka: period stvaranja, oblikovanja, ustavnih borbi i konstitucionalne potvrde nove Kraljevine (1918—1921), period parlamentarizma (1921—1928), diktature (1929—1935) sa naglašavanjem prelaza na ograničenu ustavnost, 1931. godine; period 1935—1939. praktično je celina, sa nizom specifičnih stranačkih, međunarodnih, socijalno-ekonomskih i nacionalnih pojava koje se iskazuju posle napuštanja diktature. Godina 1939. je istaknuta zbog početka drugog svetskog rata u Evropi, stvaranja hrvatske autonomije, revizije centralističkog uređenja Kraljevine Jugoslavije, zaoštrevanja nacionalnih protivurečnosti.

Istorija Kraljevine praćena je do vojne kapitulacije Kraljevine Jugoslavije 17. aprila 1941. godine.

Period rata i revolucije 1941—1945. završava se kapitulacijom Nemačke, oslobođenjem zemlje, Trećim zasjedanjem AVNOJ-a, odnosno Privremene narodne skupštine (PNS), proglašenjem Republike i porazom legalne građanske vanfrontovske opozicije.

Gornja granica razvoja Socijalističke Jugoslavije je otvorena, jer se celokupno društvo nalazi u previranju i preispitivanju, u znaku borbe između suprotstavljenih društvenih snaga oko privredne reforme, demokratizacije društva, unutrašnjeg državnog uređenja, pozicije SKJ u odnosu na vlast i države u odnosu na ekonomiju.

Za osnovu našeg izlaganja služila nam je postojeća istoriografija o Jugoslaviji, a delimično i politička, sociološka i pravna literatura, statističke analize, uključujući i neobjavljene rukopise doktorskih disertacija, magistarskih teza, studija i monografija, članaka i studijskih projekata, grupnih radova. Konsultovani su radovi britanskih, sovjetskih i američkih istoričara. Pored literature iskorišćeni su najvažniji objavljeni izvori, memoari, dnevnici, sećanja učesnika, kao i štampa. Da li je potrebno i pominjati da zasluga za utiranje puta budućoj sintetičnoj istoriji Jugoslavije pripada onim istoričarima koji su prvi počeli sa istraživanjem užih pitanja, mnogobrojnim piscima monografija i studija. Najiscrpnije su korišćeni radovi u kojima su obrađena kompleksna pitanja i ona od ključnog značaja za istoriju Jugoslavije. Svi izvori i literatura — objavljena i neobjavljena — za uobličavanje ove knjige i zasnivanje naše interpretacije — kao izvor podataka, analiza i ocena događaja i procesa — navedena je po delovima, u bibliografiji. Literatura je korišćena u sklopu osnovne zamisli autora da izloži osnovne procese, u okviru njegove koncepcije istorijskih procesa koji su karakterisali razvitak Jugoslavije i vlastitih istraživačkih rezultata pisca, njegovih promišljanja o celini procesa, njihovih uzročnih veza i posledica, uporednih odnosa, domaćih i stranih, čime se i postojeća korišćena izvorno-literarna osnova u dobroj meri nadograđivala u skladu sa reljefnijim uočavanjem izvora pojava, njihovog toka i rezultata, kvalitativnih i degenerativnih promena koje je jugoslovensko društvo doživljavalo i doživljuje u savremenoj fazi razvoja.

Sedam decenija savremene istorije Jugoslavije je veliki vremenski period za obradu, kako zbog razuđenosti tematike, dramatičnih događaja, raznovrsnosti jugoslovenskog prostora,

višenacionalnosti sastava Jugoslavije, sticanja i sukoba interesa velikih sila u jugoslovenskom i balkanskom prostoru u prošlosti i danas. Reč je i o periodu koji je i neobrađen u nekim segmentima svoje ekonomske, socijalne i kulturne istorije. Pa i u političkoj istoriji izostala je obrada značajnih stranaka, pokreta, ustanova, ličnosti uticajnih političkih ili duhovnih delatnika. Istorio grafija o ratu 1941–1945. takođe ne obrađuje raznovrsne vidove života naroda, sukobljenih vojski, odnosa između okupatora. Sovjetska građa je i danas nepristupačna, tako da mi danas ne znamo za svu dokumentaciju Kominterne, za zapisnike razgovora Staljina i Tita 1944–1945; nepoznata nam je i arhiva Sovjetske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOVJ; ostaje nepristupačna bugarska građa; svi italijanski arhivi nisu još otvoreni.

Najviše su korišćeni radovi opštijeg karaktera, stariji i noviji, sinteze i dokumentarni pregledi, monografije, studije, rasprave, memoarska literatura. Dominiraju dakle kompleksniji radovi, u kojima se obrađuju širi periodi, obrada pojedinačnih ključnih pitanja ili onih pitanja koja u istoriografiji do sada nisu bila razmatrana. Nastojali smo da iz te ogromne literature i objavljenih izvora, uključujući i neke neobjavljene rukopise doktorskih disertacija, magistarskih teza, drugih specijalnih istraživanja mlađih istraživača apsorbujućemo sve podatke i analize koje su mogle biti od značaja za naš sintetični pogled, naročito za neke specifične pojave kakve su vojska Kraljevine SHS, fizička kultura u Kraljevini, za JRZ, industrijalizaciju Makedonije, agitprop aparat KPJ, studente i druge intelektualce u partizanskim odredima Srbije 1941. godine, itd. Odlično nam je došao povećani interes istoričara poslednjih godina za privredni razvitak Kraljevine Jugoslavije, industrijalizaciju pre svega, za nacionalni fenomen između dva svetska rata, kontra-revoluciju i njene organizacije u ratu, separatističke pokrete od stvaranja Jugoslavije, unutrašnje uređenje države, kulturnu politiku itd.; za agrarne probleme pojedinih regija socijalističke Jugoslavije posle 1945, za odnos države i samoupravljanja.

Ukoliko ovaj naš rad uspe da se uvrsti u napore začetnika i nadahne nove pokušaje slične vrste, smatramo da je cilj koji smo sebi postavili ispunjen.

Burni razvoj istoriografije o Jugoslaviji za poslednjih osam godina, dakle od našeg prvog pokušaja, morao je uticati na dopune i izmene nekih ranijih ocena i tumačenja, što je sasvim

razumljivo u slučaju jedne takve empiričke i efemerne oblasti nauke, kakva je savremena istorija. Nikako se nisu mogli mimoći rezultati istraživanja starije, srednje i mlađe generacije istraživača koji su poslednje decenije obogatili naša znanja o pojavama iz prošlosti. Time neki naši raniji sudovi i ocene nisu više mogli opstajati. Nastojali smo i da problemski proširimo polje preliminarne sinteze, zavisno od značaja i srazmera celine ili vrednosti kritički ocenjenih objavljenih radova. Krug novih istraživanih pitanja je dosta širok i značajna dopuna ranijim rezultatima: vojska Kraljevine SHS, fizička kultura za vreme diktature, državna intervencija u privredi Kraljevine Jugoslavije, nacionalno pitanje i KPJ, razvoj nacija Jugoslavije, protivurečnosti agrarnog društva, međunarodni odnosi Kraljevine i socijalističke Jugoslavije, Jugoslavija i OUN, genocid i ratni zločini u drugom svetskom ratu, problem reparacija, eksploatacija okupatora, federalizam, itd. Čak je i za period socijalističke Jugoslavije publikovano nekoliko naučnih i publicističkih radova koji bacaju nešto više svetla (organizacioni i idejni razvitak KPJ, otkupna politika, kolektivizacija, istorija ustavnog razvitka, sukob s Informbiroom, odnosi sa Velikom Britanijom i SAD 1948–1953, grčko-jugoslovenski odnosi, Jugoslavija i OUN, industrijalizacija zemlje, itd.) na ovo još uveliko neispitano područje našeg savremenog razvitka. Nismo izbegavali da navodimo i kontroverzna pitanja historiografije, bez obzira na to koliko ona bila politički osetljiva još i danas, dovodeći do opasnosti politizacije nauke. Recimo, pitanje sporne sintagme „velikosrpski hegemonizam“, uzroci četničke kolaboracije (ideološko-politički, klasni ili nacionalno-egzistencijalni), strani uticaji u jugoslovenskom razvitku, nacionalna politika KPJ, odnosno SKJ, geneza osnovnih ustavnih dokumenata, odnosno normativnih dokumenata i prakse. Težili smo, takođe, da svedemo deklarativno-normativnu stranu razvitka u korist analize stvarnog života, odnosno prihvatanja ili odbacivanja određenih zamisli vladajućih društvenih snaga. U stalnoj nameri istoričara da obuhvate što više elemenata društvene istorije, uneli smo daleko više sadržaja vezanog za školstvo, nauku, kulturu, narodno zdravlje, privredu, ratni sanitet, demografske promene, itd. — u poređenju sa našom *Istorijom Jugoslavije* objavljenom pre osam godina.

Da li smo uspeli da prilikom tumačenja procesa tačno prenesemo činjenice i naznačimo složenu suštinu pojava i

njihovih protivurečnosti — ostavljamo da cene čitaoci. Mislimo da je svakome stručnjaku jasno da se magistralne sinteze pišu mnogo vremena posle proteka događaja i sleganja društvenog tla, kao rezultat nagomilavanja decenijskog i vekovnog istraživanja, taloženja iskustva više naraštaja istoričara. Pa i tada nijedan od naše buduće sabraće neće moći da sam izvede istraživanje od početka do kraja, jednostavno zato što to nije moguće za tako dug vremenski raspon koji praktično obuhvata tri epohe (građansko društvo, revoluciju i socijalistički razvitak Jugoslavije), bez potpore nastale istoriografije. Prethodni istraživači analizom, selekcijom rezultata i koncepcijom koju su izgradili ostavljaju trag svoga viđenja. Svakako da ono može potrajati duže ili kraće vreme, biti uvažavano ili namah odbačeno.

Prijatna je dužnost na kraju posla zahvaliti se kolegama i prijateljima: dr Momčilu Zečeviću i dr Zdravku Antoniću, naučnim savetnicima, i Milovanu Buzadžiću, sudiji Saveznog ustavnog suda, koji su mi svojim savetima i preporukama više nego značajno pomogli u pisanju ove knjige.

Autor